

Jolanta Ignatowicz-Skowrońska

Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego

Funkcjonowanie zwrotów *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem* w polszczyźnie

Tytułowych zwrotów nie notują słowniki ogólne i frazeologiczne sprzed 1989 roku, nie ma ich również w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego. Zainteresowały mnie, bo dostrzegłam pewne niekonsekwencje w ich notowaniu w najnowszej leksykografii polskiej. Obrazuje je tabela 1, w której zestawiałam zarejestrowane w słownikach postaci hasłowe interesujących nas związków, ich znaczenia oraz schematy walencyjne, jeśli w sposób eksplicytny zostały one w słowniku podane.

Z zapisów zawartych w tabeli wynika, po pierwsze, że w słownikach języka ogólnego notowane są różne związki: *leżeć bykiem*, *leżeć martwym bykiem* i *leżeć (martwym) bykiem*, przy czym w ostatnim zwrocie komponent równokształtny z przymiotnikiem *martwy* jest fakultatywny. Po drugie, związkom tym przypisano różne, choć często powtarzalne w poszczególnych zbiorach, znaczenia: 1. ‘leżeć bezwładnie’, 2. ‘próżnować, wylegiwać się, nic nie robić, wypoczywać’ i 3. ‘być w fatalnym stanie, ponieść porażkę’. Po trzecie, o ile ze znaczeniami 1. ‘leżeć bezwładnie’ i 2. ‘próżnować, wylegiwać się, nic nie robić, wypoczywać’ konsekwentnie wiązana jest łączliwość z rzeczownikami osobowymi, o tyle dla zwrotów w znaczeniu 3. ‘być w fatalnym stanie, ponieść porażkę’ niektóre słowniki przewidziały tylko łączliwość z rzeczownikami nieosobowymi, inne – i z osobowymi, i z nieosobowymi. Z iloma zatem związkami frazeologicznymi zawierającymi przynajmniej komponenty *leżeć* i *bykiem* mamy we współczesnej polszczyźnie do czynienia, jaka jest ich postać, co one znaczą i jaka jest ich łączliwość z kontekstem minimalnym? – zagadnienia te będą przedmiotem poniższych rozważań, a ilustrować je będą przykładami aktualizacji zwrotów pozyskanymi dzięki różnego typu wyszuki-

Tabela 1. Sposoby rejestrowania frazeologizmów *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem* we współczesnych zbiorach leksykograficznych

Rok wydania	Skrót nazwy słownika	Postać hasłowa związku frazeologicznego i jego znaczenie	Schemat walencyjny związku
1993	PIZ-BW*	<i>ktos leży martwym bykiem</i> 'leży bezwładnie'	ktos leży martwym bykiem
1995	PSFJP-BDL	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'ponosić całkowitą porażkę, nie mieć żadnych osiągnięć, nic nie robić, być w złym, oplakany stanie'	
1999	SWJP-D	<i>leżeć bykiem</i> 'nic nie robić, leniuchować, próżnować; leżeć do góry brzuchem' <i>leżeć (martwym) bykiem</i> 'odnosić niepowodzenia, ponosić porażkę, nie osiągać wyników; pozostawać w fatalnym stanie'	
2000	ISJP-B	Jeśli <i>ktos leży martwym bykiem</i> , to leży prawie bez ruchu i odpoczywa. Jeśli <i>coś leży martwym bykiem</i> , to znajduje się w fatalnym stanie.	ktos leży martwym bykiem coś leży martwym bykiem
2000	PSF-KG	<i>leżeć bykiem</i> 'nic nie robić, leniuchować; leżeć do góry brzuchem' <i>leżeć martwym bykiem</i> 'ponosić porażkę, nie mieć żadnych osiągnięć, być w złym stanie'	
2001	SFWP-BL	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'ponosić całkowitą porażkę, nie mieć żadnych osiągnięć, nic nie robić, być w złym, oplakany stanie'	кто + леży martwym bykiem co + леży martwym bykiem

Rok wydania	Skrót nazwy słownika	Postać hasłowa związku frazeologicznego i jego znaczenie	Schemat walencyjny związku
2001	WKS-MC	<i>leżeć bykiem, leżeć martwym bykiem</i> : Mówimy, że <i>ktos leży bykiem</i> , jeśli nic nie robi, leniuchuje, odpoczywa, zwykle leżąc bez ruchu. <i>leżeć martwym bykiem</i> : Pisze się, że jakiś kraj, jakaś instytucja itp. <i>leży martwym bykiem</i> , jeśli przeżywa poważny kryzys, nie wykazuje żadnej aktywności.	ktos leży bykiem, leży martwym bykiem coś leży martwym bykiem
2003	USJP-D	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'leżąc na posłaniu, próżnować, wylegiwać się, byczyć'	
2005	WSF PWN	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'nic nie robić, próżnować, wylegiwać się'	
2010	PSFWJP-BL	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'ponosić całkowitą porażkę, nie mieć żadnych osiągnięć, nic nie robić, być w złym, opłakanym stanie'	kto + leży martwym bykiem co + leży martwym bykiem
2012	WSF-PF	<i>leżeć bykiem, leżeć martwym bykiem</i> 'leniuchować, próżnować'	
2018	WSJP-D	<i>leżeć martwym bykiem</i> 'leżąc na posłaniu, próżnować, wylegiwać się, byczyć'	
2021	WSJP-Ż	<i>coś leży martwym bykiem</i> 'coś znajduje się w fatalnym stanie' <i>ktos leży martwym bykiem</i> 'ktos leży prawie bez ruchu i odpoczywa'	coś leży martwym bykiem ktos leży martwym bykiem

* Objasnienia skrótów słowników znajdują się na końcu pracy.

Źródło: opracowanie własne.

warkom, głównie umieszczonym na stronach bibliotek cyfrowych, oraz cytatai zgromadzonymi w Narodowym Korpusie Języka Polskiego i korpusie Frazeo.pl. Dodajmy, że oba zwroty nie są zbyt licznie poświadczone w tekstach¹, podstawą obserwacji będzie 51 odnalezionych aktualizacji połączenia *leżeć bykiem* i 50 aktualizacji związku *leżeć martwym bykiem*. W analizach dążyć też będą do ustalenia motywacji zwrotów.

Choć oba związki realizują starą strukturę syntaktyczną, tzw. narzędnik porównawczy, poświadczony w wielu innych frazeologizmach typu *odbić się żywym echem, być komu solą w oku, coś komu ciąży kamieniem, ktoś // coś siedzi komu kością w gardle, stanąć komu kością w gardle, stanąć płazem, paść trupem, powalić kogoś trupem, stać otworem, skoczyć szczupakiem, leżeć odłogiem, leżeć krzyżem, leżeć pokotem* itp. [Bąba 1989: 20], to tylko za zwrotem *leżeć bykiem* stoi porównanie *leżeć jak byk*, które według zapisów NKPP jest poświadczone w polszczyźnie od roku 1897² i motywuje się konotacjami byka jako zwierzęcia leniwego [Wtorkowska 2014: 404]. Te asocjacje potwierdzają również znaczenia innych wyrazów, np. przenośny sens rzeczownika *byk* ‘o dużym, tęgim, silnym mężczyźnie, zwłaszcza niechętnym do pracy’ [WSJP-D I: 375] czy znaczenie czasownika *byczyć się* ‘prowadzić próżniaczy tryb życia; wylegiwać się, próżnować’ [WSJP-D I: 372].

Tak motywowany zwrot *leżeć bykiem* ma najprawdopodobniej genezę środowiskową. W pochodzącej z 1969 roku rozprawie *O polskiej gwarze żołnierskiej* Stanisław Kania przytacza go w postaci znominalizowanej *leżenie bykiem* oraz w formie skrótowca *elbe* jako przykład żołnierskiego określenia na ‘czas wolny od zajęć’ [Kania 1969: 130]³. Nieco później związek ten został też odno-

- 1 Warto w tym miejscu dodać, że również słowniki językowe, które rejestrują tytułowe zwroty, nie podają zbyt wielu autentycznych przykładów użycia. W sumie jest w nich zanotowanych tylko osiem autentycznych przykładów aktualizacji, przy czym ilustrują one jedynie użycie zwrotu *leżeć martwym bykiem*. Cztery cytaty odnotowali w swoich zbiorach frazeografowie poznańscy: Stanisław Bąba, Gabriela Dziamska-Lenart i Jarosław Liberek, cztery cytaty, zaczerpnięte z Narodowego Korpusu Języka Polskiego, znajdują się w *Wielkim słowniku języka polskiego* pod redakcją Piotra Żmigrodzkiego. Trzeba też wspomnieć, że Jerzy Treder w opublikowanym w 2002 roku artykule związki *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem* zaliczał do frazeologizmów znanych mu wyłącznie ze słyszenia, ewentualnie udokumentowanych w PSF-G i WSFJP-BL [Treder 2005: 146]. Dodajmy jednak, że zwrot *leżeć bykiem* jest notowany bez definicji w pochodzącej z 1989 roku monografii Stanisława Bąby jako ilustracja osobliwości składniowych utrwalonych w polskich frazeologizmach [Bąba 1989: 20].
- 2 NKPP jako wcześniejsze podaje warianty z komponentem *wól*: *leżeć jak wól* – z cytatai od 1568 roku [NKPP II, 300].
- 3 Zauważmy w tym miejscu, że Stanisław Kania w pochodzącej z 1978 roku monografii *Polska gwara żołnierska lat 1914–1939* związku nie odnotował, a zatem musiał on powstać

towany w *Słowniku gwary studenckiej*, o którym wiemy, że do druku był przygotowany w 1974 roku, a ukazał się – w niezmiennym kształcie – dopiero w 20 lat później. Zwrot *leżeć bykiem* umieszczono tam w kilku grupach synonimicznych, jako ekwiwalent następujących treści: 1. ‘wylegiwać się, odpoczywać, zwykle w łóżku’ – *leżeć bykiem* (tu też zanotowano zwroty ze skrótowcem *elbe* pochodnym od pierwszych liter konstrukcji *leżeć bykiem*: *uprawiać elbe*, *uskutecznić elbe*, *zaliczać elbe*) [SGS: 62]; 2. ‘lenić się, wylegiwać się nic nie robiąc’ – *leżeć bykiem* [SGS: 119]; 3. ‘wczasy’ – *leżeć bykiem* [SGS: 153]; 4. jako synonim treści ‘odpoczynek’ odnotowano też w słowniku studenckim konstrukcję *leżenie bykiem* [SGS: 62]. Zwrot jest nacechowany emocjonalnie, choć w SGS nie opatrzone go żadnym ekspresywnym kwalifikatorem. Nie powstał też na gruncie gwary studenckiej, bo zakwalifikowano go tam jako neosemantyzm. Jest zatem prawdopodobne, że – jak utrzymuje Kania – powstał w języku żołnierskim i przenikał do polszczyzny ogólnej za pośrednictwem języka młodzieży, studentów. Przemawiają za tym nie tylko poświadczenia *Słownika gwary studenckiej*, ale i starsze cytaty, w tym te zawarte w *Słowniku polszczyzny potocznej* Janusza Anusiewicza i Jacka Skawińskiego. Przykład aktualizacji związku *leżeć bykiem* pochodzący z roku 1969 zawiera zamieszczona w tygodniku studenckim „Politechnik”⁴ relacja z praktyki odbywanej przez młodzież akademicką w gdyńskiej stoczni:

Bosman kazał nam wczoraj na trawlerze sprzątnąć kilka kabin. Kilka – to pięć, sześć, nie więcej. Odwaliliśmy z Bogdanem robotę w trzy godziny i **leżeliśmy bykiem** pod siłownią. [„Politechnik” 1969, nr 12]

Z kolei autorzy *Słownika polszczyzny potocznej* (1996) zarejestrowali z kwalifikatorem *rub.[asznie]* zwrot *leżeć bykiem* w znaczeniu ‘próżnować leżąc, spędzać czas na leżeniu’ i zilustrowali jego użycie zasłyszonym cytatem odsyłającym do realiów studenckich:

– No, bracie, po tym egzaminie to robię elbe przez dwa tygodnie! – Elbe? Co to znaczy? – Nie wiesz? Leżę bykiem! [SPP, 273]⁵

w okresie powojennym. Na żołnierską genezę skrótowca, a pośrednio i związków *leżeć*, *leżenie bykiem* wskazał również Lech Krajewski w swojej pracy o komunikacji subkulturowej, notując: „żołnierskie LB (wym. elbe) ‘leżeć, leżenie bykiem’ (żołnierzom nie uchodzi to bezkarnie, są wzywani i karani)” [Krajewski 2007–2008: 177].

4 Pismo było wydawane przez Politechnikę Warszawską.

5 Ten sam zwrot rejestruje też *Słownik slangu młodzieżowego*: **leżeć bykiem** pot. ‘nic nie robić, leniuchować, próżnować; byczyć się’ z zasłyszonym cytatem: „Całą niedzielę leża-

Dodajmy, że ten zasłyszany cytat jest udokumentowany datą: 24 czerwca 1970 roku, która wpisuje się w moment, kiedy – jak przekonuje wcześniejszy cytat – zwrot *leżeć bykiem* zaczyna za pośrednictwem mediów upowszechniać się w polszczyźnie potocznej.

A zatem zwrot *leżeć bykiem*, powstały prawdopodobnie na gruncie środowiskowych odmian języka, zaczyna od drugiej połowy lat 60. XX wieku przenikać do polszczyzny potocznej jako synonim treści ‘leżeć, nic nie robić, próżnować, odpoczywać’. Łączy się z rzeczownikami osobowymi i trwa w polszczyźnie po czasy nam współczesne, lekko tylko modyfikując swoje znaczenie, co pokażą kolejne cytaty. Piętno jego środowiskowej genezy ujawnia się chyba w kwalifikacjach, jakimi opatrują go słownikarze: w SPP ma kwalifikator *rub.[asznie]*, w innych słownikach, w których go zarejestrowano – kwalifikator *pot.[ocznie]*. Być może środowiskowa geneza jest powodem jego niezbyt wysokiej frekwencji w tekstach. Wyszukiwarka Pelcra w NKJP podaje tylko 6 przykładów jego aktualizacji, wyszukiwarka Frazeo.pl z kolei ujawnia 7 cytatów z lat 2010–2019, w których są poświadczony zarówno konstrukcje werbalne *ktoś leży bykiem*, jak i znominalizowane *leżenie bykiem*.

Drugi interesujący nas tutaj związek: *leżeć martwym bykiem* ma odmienną motywację, choć też opartą na porównaniu, a mianowicie: *leżeć jak martwy byk*. Porównanie przywołuje obraz hiszpańskiej corridy i pokonanego przez torreadora martwego byka leżącego bezwładnie na arenie. A zatem odnotowane w monografii Andrzeja Bogusławskiego i Jana Wawrzyńczyka znaczenie zwrotu *ktoś leży martwym bykiem* ‘leży bezwładnie’ jest znaczeniem wyjściowym związku, który – jak wynika z moich dotychczasowych poszukiwań – pojawił się w polszczyźnie w latach 50. XX wieku. Związek ten jest być może skrzydlatym wyrażeniem, znanym początkowo na Wybrzeżu, później – za pośrednictwem mediów – upowszechnionym w języku ogólnym. Pierwszy odnaleziony cytat, dokumentujący użycie konstrukcji *leżeć martwym bykiem*, zawiera fraszka Stanisława Szydłowskiego, dziennikarza, który po wojnie przez jakiś czas redagował „Kurier Szczeciński”, ale też pisał teksty do popularnych piosenek oraz właśnie fraszki. Jedna z nich, zatytułowana *Nagrobek kulaka*, została opublikowana w 10. numerze „Kuriera Szczecińskiego” z roku 1953 i czytamy w niej:

łem bykiem, nawet śniadania nie chciało mi się zrobić” [Czeszewski 2001: 127]. W *Słowniku polszczyzny potocznej* tym samym cytatem zilustrowano aktualizację wariantywnego związku *leżeć (martwym) bykiem* ‘nic nie robić, leniuchować, próżnować; byczyć się’ [Czeszewski 2006: 154].

Oto ten, co pasał swe bydło
chlebem, aż nie chce się wierzyć,
Że teraz nie może, życie mu zbrzydło
i **martwym bykiem** tu **leży**.
[cyt. za: „Kurier Szczeciński” 1953, nr 10]

Kolejne cytaty zawierają użycia indeksowane związku i początkowo odsyłają do wypowiedzi Jerzego Zielińskiego, szczecińskiego działacza samorządowego i politycznego, a w latach 1954–1961 przewodniczącego Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Szczecinie:

Obrazowo mówiąc – słoniowaty kolos Ministerstwa trzęsie się od lat i podryguje w jakimś nieustannym swingu kulturalnym, a kultura masowa jak leżała tak **leży „martwym bykiem”**, jak się plastycznie wyraził nasz przewodniczący Prezydium MRN w Szczecinie. [„Ziemia i Morze” 1956, nr 2, s. 1]

Niedawno przewodniczący Prezydium MRN – ZIELIŃSKI określił lapidarnie życie kulturalne w Szczecinie jako **„leżące martwym bykiem”**. Nie kwestionując tej chyba słusznej tezy, sięgnijmy do źródeł, do istotnych przyczyn tej martwoty. [„Kurier Szczeciński” 1956, nr 112]

W kolejnych ustępach pojawiają się też cytowania, ale już ogólniejsze, bez przywoływania nazwiska domniemanego autora wypowiedzi:

Zmiana stylu pracy wymaga nauczenia się szacunku wobec paru kategorii ludzi, bez których życie sportowe, jak to się mówi, **leży martwym bykiem**. [„Przegląd Sportowy” 1954, nr 107–108]

Ktoś kiedyś powiedział, że życie kulturalne w Szczecinie **„leży martwym bykiem”**. Szczególnie na Pomorzanach. Nie ma tu żadnego niemal przybytku godziwej rozrywki. Brak kina, domu kultury, ba – brak nawet dobrej świetlicy. [„Kurier Szczeciński” 1956, nr 177]

Swego czasu ktoś z władzy terenowej wołał głośno: – „Kultura **leży martwym bykiem** w naszym mieście”. Oj, bykiem, bykiem... Niedługo usłana będzie samymi bykami, jako, że strzelamy ich coraz więcej. [„Kurier Szczeciński” 1957, nr 42]

Następne przykłady użycia związku, te z lat 1956, 1957 i 1965, świadczą o jego upowszechnianiu się w języku, choć jego użytkownicy wciąż są świadomi swoistości związku, czego świadectwem jest częste opatrywanie cudzysłowem jego części wyrażeniowej *martwym bykiem*⁶:

Tak długi okres trwania nauki zawodu jest zasadniczą przyczyną, że sprawa kadr kucharskich w przemyśle gastronomicznym **leży** w tej chwili „**martwym bykiem**”. [„Dziennik Bałtycki” 1956, nr 116]

Dlatego panowie – artyści i obywatele – publicyści porozumiejmy się dobrze i – nie wódźmy się na złudne pokuszenie teoretyczne, bo marynistyka jak leżała tak **leży** „**martwym bykiem**”, a Polskie Linie Oceaniczne i Polska Żegluga Morska tylko nadstawiają ucha, aby dzięki naszym argumentom pozbyć się raz na zawsze kłopotów z marynistyką. [„Ziemia i Morze” 1957, nr 22]

Paradoksem wydaje się, że my – stoczniovcy szczecińscy – nie posiadamy własnego klubu z własnymi zespołami amatorskimi. [...] Ten dla załogi pałacy problem, poruszany na forum kierownictwa naszej Stoczni, Rady Robotniczej i zakładowej – **leży** – mówiąc trywialnie – „**martwym bykiem**”. [„Dzień Stoczniovcy” 1965, 27 czerwca]

Rezultat? Polska krytyka artystyczna – kwitnie, zbierając poklask szerokiego świata, polska publicystyka międzynarodowa – **leży martwym bykiem**. Jeden zasadniczy wniosek można bez pudła wysnuć z tych rozważań: Kierownictwo PZPR woli odmówić wszelkiej skuteczności własnej propagandzie niż uzyskać tę skuteczność za cenę dopuszczenia do głosu – choćby w minimalnym stopniu – polskiej opinii publicznej. [„Na Antenie” 1968, R. 6, nr 58]

Nic zatem dziwnego, że w tej sytuacji reportaż ta podstawowa forma dziennikarstwa – **leży** dziś w Polsce **martwym bykiem**. Dziennikarze wołają się chwytać zajęć bezpiecznych politycznie i lepiej płatnych. Czyli „chałtur”. [„Na Antenie” 1971, R. 9, nr 94]

W przytoczonych wyżej przykładach zwrot łączył się z rzeczownikami nieosobowymi *coś leży martwym bykiem* jako synonim treści ‘coś znajduje się w złym stanie, coś jest zaniedbane, zaniechane’. *Martwym bykiem leżały* – jak

6 Opatrywanie związków idiomatycznych cudzysłowem Andrzej Maria Lewicki interpretował jako sygnał metajęzykowy informujący o ich swoistości [Lewicki 1997: 143].

pokazują cytaty – odpowiednio: *kultura masowa, życie kulturalne, kultura, życie sportowe, sprawa kadr kucharskich, marynistyka, palący dla załogi problem, publicystyka międzynarodowa i reportaż*.

Rzadko związek odnoszono do podmiotu osobowego, ale i wówczas najczęściej był on synonimem treści ‘ktoś znalazł się w fatalnej sytuacji, w trudnym położeniu’ – jak w cytatach z tego okresu umieszczonych w słownikach poznańskich lingwistów, gdzie *martwym bykiem leżeli: Polacy* (a raczej: twórcy polskich filmów), *brytyjski premier Wilson czy będzie leżał martwym bykiem uczeń* z powieści Wiesława Jażdżyńskiego, jeśli na maturze nie otrzyma ściagi:

Wybieramy się na przykład na film polski, który nam się raczej podoba. Później oglądamy drugi i trzeci – również znośne. Kiedy jednak weźmiemy do ręki prasę, możemy się dowiedzieć, że przeżywamy zasadniczy kryzys, jeśli nie plajtę. Co gorsza [...] i w przedrukach z zagranicznych wydawnictw fachowych możemy wyczytać, że [...] Polacy **leżą martwym bykiem**. [Toeplitz, *Co ma wisieć* 233; cyt. za: SFWP-BL: 56]

Oto na przykład od siedemnastu miesięcy dowiadujemy się systematycznie od niektórych korespondentów zagranicznych, jakie to ciężkie życie ma brytyjski premier Wilson. Co rusz – to mu się wszystko nie udaje. Czego się dotknie – to sknoci. W Izbie Gmin – **leży martwym bykiem** ze swoimi trzema mandatami przewagi; we własnej partii, Partii Pracy, nikt go nie lubi i nie szanuje – ani lewica, ani prawica; ceny na rynku rosną mu jak zarost na brodzie; a do tego jeszcze to ciągle chodzenie na pasku i wreszcie całkowity kłops prestiżowy w Rodezji. [Toeplitz, *Śniadanie* 213; cyt. za: SFWP-BL: 56]

Wuj ma rację, lepiej nie mówić o mojej wiedzy z dziedziny matmy, fizyki czy chemii. Liczę na ściągę na maturze [...], a jak ściagi nie dostanę – **leżę martwym bykiem**. [Jażdżyński, *Pomnik* 138; cyt. za: PSFWJP-BL, s.v. byk]

Z przeprowadzonych dotychczas rozważań wynika zatem, że początkowo mieliśmy do czynienia z dwiema odmiennie motywowanymi jednostkami frazeologicznymi: ze zwrotem *ktoś leży bykiem* ‘ktoś próżnuje, nic nie robi, wałkoni się’ o proveniencji środowiskowej i skrzydlatym – być może – z pochodzenia wyrażeniem *ktoś, coś leży martwym bykiem* ‘ktoś, coś znajduje się w fatalnej sytuacji, w złym stanie, coś jest zaniedbane, zaniechane’. Podobne formalnie związki szybko jednak nawiązały ze sobą wtórne relacje, które znacząco wpłynęły na ich znaczenie i formę. Oto np. już w 1958 roku w sposób nietypowy zaktualizowany został zwrot *ktoś leży martwym bykiem*:

Dzień po dniu słoneczny, ciepły. Ten rajski niemal klimat psuje tylko niezbyt obfite i smaczne wyżywienie. **Leżymy** więc „**martwym bykiem**” na poszarpanych skałach. Regularnie co 10–15 minut jeden za drugim skaczemy do wody. [„Głos Żaków” 1958]

Cytat pochodzi ze szczecińskiej jednodniówki szkolnictwa wyższego „Głos Żaków” i pokazuje, że zwrot *ktoś leży martwym bykiem* został tu zaktualizowany w znaczeniu ‘ktoś wypoczywa, leży, nic nie robiąc’. W tym czasie jest to odosobniona aktualizacja, ale poczynając od lat 70., kiedy w dyskursie publicznym coraz częściej pojawia się zwrot *leżeć bykiem*, takie użycia formy *ktoś leży martwy bykiem* zaczynają się szerzyć. W rywalizacji obu związków zwrot *leżeć bykiem* okazał się na tyle silny, że pod względem semantycznym zdominował treść znaczeniową jednostki *ktoś leży martwym bykiem*, która od 1998 roku używana jest tylko w znaczeniu ‘ktoś wypoczywa, leży, nic nie robiąc’. Oto wybrane przykłady takich aktualizacji:

Przez cały weekend **leżał** w betach **martwym bykiem** i subtelnie cieniuąc kaca piwem, miotał straszliwe klątwy na osobnika, który, na jego pohybel, wydestylował z wina tę diabelską trutkę. [„Gazeta Wyborcza”, 11 grudnia 1998]

Złośliwi mówią, że dostaliście dużą forszę za pięć miesięcy **leżenia martwym bykiem** i – cytujemy za prasą: „wygrzewania dyrektorskich i prezesowskich tyłków na plażach Grecji”. [„Rzeczpospolita”, 20 października 2001]

Nic tak nie motywuje nas do dalszej pracy jak perspektywa błógiego nieróbstwa. To ostatnie dla każdego znaczy coś innego. Jedni przez dwa tygodnie **leżą martwym bykiem** i jest im wszystko jedno gdzie, byle było ciepło (ale nie gorąco!) i cicho (byle nie za cicho!). [„Trybuna Śląska”, 2 maja 2003]

Zauważmy jednak, że treść ta została wzbogacona w dodatkowy odcień znaczeniowy, który wyewoluował ze znaczenia wyjściowego związku *leżeć martwym bykiem* ‘leżeć bezwładnie’, a mianowicie ‘ktoś leży bezwładnie, nieruchomo, powalony gorączką, chorobą, alkoholem itp.’:

Dostarczył go tam patrol policji, który natknął się na stołecznego piłkarza, **leżącego martwym bykiem** na ulicy Floriańskiej. [„Polityka”, 13 grudnia 2008]

Inna rzecz, że moje dziecko jest moje dziecko, tj. gorączkę ma rzadko, a jak już ma, to **leży martwym bykiem**. Ostatnio sprawdzone. [Usenet -- pl.rec.ksiazki, 4 marca 2005].

Grażynka **leżała martwym bykiem** przez dwa ostatnie miesiące, niewykluczone, że u bardziej aktywnych osób akcja porodowa zaczęłaby się wcześniej. [Usenet -- pl.soc.dzieci, 15 września 1998]

A zatem zwrot *ktoś leży martwym bykiem*, zdominowany semantycznie przez związek *ktoś leży bykiem*, stał się jego wariantem ilościowym, choć wniósł do wariantywnego związku *ktoś leży (martwym) bykiem* ten nowy odcień znaczeniowy.

Zwrot *leżeć martwym bykiem* w starym znaczeniu dziś przybrał postać *coś leży martwym bykiem*, czyli ‘coś jest w fatalnej sytuacji, jest zaniedbane, zaniechane’. Ilustrują to wybrane przykłady jego użycie w takiej postaci i znaczeniu z lat 1999–2020, w których *martwym bykiem leżą* odpowiednio: *pieniądze, ortografia, służba zdrowia, SLD, praca wychowawcza, logistyka i transport* oraz *projekt Nowej Solidarności*:

Tymczasem ich pieniądze wcale nie są inwestowane przez prężnych menedżerów, lecz **leżą martwym bykiem** na ZUS [„Głos Słupski” 1999, sierpień, nr 182]

A co ma wspólnego czytelnictwo z ortografią - od kiedy pamiętam pochłaniałem tony tomów a ortografia u mnie **leży martwym bykiem** [Usenet -- pl.sci.psychologia, 19 sierpnia 2003]

– Może mają powody? Służba zdrowia **leży martwym bykiem**, nawet Miller to przyznał, Asiu. [„Tygodnik Ciechanowski”, 21 stycznia 2004]

Teraz, kiedy już SLD **leży martwym bykiem**, nawet Ewa Milewicz, dziennikarka o niepokalanym rodowodzie opozycyjnym z KOR, prasy podziemnej i „GW”, skarży się na „terror modnych myśli”. [„Polityka”, 10 kwietnia 2004]

Aby wykazać jak bardzo **martwym bykiem leży** praca wychowawcza z młodzieżą klubową, nie trzeba sięgać aż do Legii. [„Gazeta Krakowska”, 14 czerwca 2007]

O ile produkcja szła pełną parą, to logistyka i transport **leżała martwym bykiem**. [forum.historia.org.pl, 17 lutego 2008]

Projekt Nowej Solidarności **leży martwym bykiem**. [wpolityce.pl, 11 września 2020]

Nie jest to chyba koniec przeobrażeń zwrotu, bo wyszukiwarki korpusowe ujawniają konteksty, w których *leżeć martwym bykiem* pojawia się w postaci wyrażenia *martwym bykiem* w znaczeniu ‘nieruchomo, bezwładnie, mocno, całkowicie’, z niego wyodrębnionego i połączonego z zupełnie innymi czasownikami typu *spać, zasnąć, padać, zwiśać*:

Spaleś martwym bykiem i dlatego nie chce mi się wierzyć, żebyś był niemieckim szpiegiem, ale w razie czego nie mamy prawa ryzykować. [A. Anonimus, *Nie nadaje się, przecież to jeszcze szczeniak*, 1999]

A to nie takie proste, bo w Sejmie też wielka rozpierducha i nie wiadomo, czy koalicja nie **padnie martwym bykiem**. [„Tygodnik Ciechanowski” 6.03.2003]

W cywilizowanych krajach już dawno zrobili tak że płacisz za to co oglądasz. Ale tam telewizja jest komercyjna a nie misyjna. A u nas nie płaci się za oglądanie, a za posiadanie odbiornika TV, ewentualnie za możliwość oglądania programów telewizyjnych. A czy ktoś będzie oglądał czy nie to im **zwiśa martwym bykiem**. I tak już za to zapłacił. [Usenet -- pl.biznes, 17 sierpnia 2005]

Tego dnia również senność zmogła mnie natychmiast po zjedzeniu kopystej góry kopytek ze skwareczkami i **zasnęłam martwym bykiem**, nie słysząc wychodzącej ciotki, która po odbębnienu swojej porcji króciutkiej drzemki, udała się na codzienną partyjkę remika do księdza proboszcza. [Pinezka.pl, lipiec 2007]

Podsumowując przeprowadzone rozważania, należy odpowiedzieć na postawione na początku artykułu pytania. Jak pokazuje analiza zebranych przykładów, we współczesnej polszczyźnie funkcjonują dwa zwroty: pierwszy, o łączliwości z rzeczownikami osobowymi, wariantywny, z fakultatywnym komponentem *martwy*: *ktos leży (martwym) bykiem* ‘ktos leży, nic nie robiąc, próżnując, wypoczywając; leży nieruchomo, bezwładnie, leży złożony chorobą, alkoholem, niemocą itp.’, oraz drugi, o łączliwości z rzeczownikami nieosobowymi, jednokształtny: *coś leży martwym bykiem* w znaczeniu ‘coś znajduje

się w fatalnym stanie, jest zaniedbane, zaniechane’. Wyraźnie też uwidacznia się dziś tendencja do wyodrębniania ze zwrotu *leżeć martwym bykiem* członu *martwym bykiem* w znaczeniu ‘bezwładnie, nieruchomo, mocno, całkowicie’ (por.: *spać martwym bykiem, zasnąć martwym bykiem, paść martwym bykiem, zwiść martwym bykiem*), choć jego samodzielny byt w polszczyźnie jest jeszcze niepewny. Współczesny stan rzeczy, czyli obecność w tekstach dwóch wymienionych wyżej związków, poprzedziło funkcjonowanie dwóch bliskich formalnie, choć różnych znaczeniowo jednostek: *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem*. Pierwsza z nich, *leżeć bykiem*, to – jak pokazują dotychczasowe poszukiwania – zwrot o proveniencji środowiskowej, być może żołnierski, który do polszczyzny potocznej przenikał pod wpływem slangu studenckiego, czy może szerzej: slangu młodzieżowego. Upowszechniał się w niej początkowo w znaczeniach środowiskowych, jako synonim treści ‘leżeć, wypoczywać, nic nie robić, próżnować’, choć z czasem zyskał nowe odcienie znaczeniowe: ‘leżeć bezwładnie, nieruchomo, leżeć wskutek jakiejś niemocy, choroby itp.’, część z tych treści to efekt nawiązania wtórnych relacji między tym związkiem a zwrotem *leżeć martwym bykiem*. Z kolei związek *leżeć martwym bykiem* – pierwotnie semantycznie całkowicie niezależny od zwrotu *leżeć bykiem* – to, jak przekonują jego wczesne indeksowane aktualizacje, być może efekt uskrzydlenia się jakiejś autorskiej frazy. Zwrot ten, pierwotnie łączący się zarówno z rzeczownikami osobowymi, jak i nieosobowymi, początkowo był synonimem treści ‘ktoś, coś znajduje się w fatalnej sytuacji, trudnym położeniu, coś jest zaniedbane, zaniechane’. Z czasem, pod wpływem zwrotu *leżeć bykiem*, rozpadł się na dwie jednostki. Pierwsza z nich: *ktoś leży martwym bykiem* utożsamiała się znaczeniowo ze zwrotem *ktoś leży bykiem* i stała się jego wariantem ilościowym, wzbogacając jego treść znaczeniową o nowy odcień ‘ktoś leży nieruchomo, bezwładnie’. Druga – *coś leży martwym bykiem* – ugruntowała się w polszczyźnie, kontynuując pierwotną treść ‘coś jest w fatalnym stanie, coś jest zaniedbane, zaniechane’.

Bibliografia

Słowniki (wraz ze stosowanymi skrótami)

ISJP-B – Bańko Mirosław, red. (2000), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.

NKPP – Krzyżanowski Julian, red. (1969–1978), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Warszawa.

- PJZ-BW – Bogusławski Andrzej, Wawrzyńczyk Jan (1993), *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*, Warszawa.
- PSFJP-BDL – Bąba Stanisław, Dziamska Gabriela, Liberek Jarosław (1995), *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- PSF-KG – Głowińska Katarzyna (2000), *Popularny słownik frazeologiczny*, red. Tadeusz Piotrowski, Warszawa.
- PSFWJP-BL – Bąba Stanisław, Liberek Jarosław (2010), *Popularny słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, płyta CD.
- SFWP-BL – Bąba Stanisław, Liberek Jarosław (2001), *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- SGS – Kaczmarek Leon, Grabias Stanisław, Skubalanka Teresa (1994), *Słownik gwary studenckiej*, Lublin.
- SPP – Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek (1996), *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.
- SPP-Cz – Czeszewski Maciej (2006), *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.
- SSM-Cz – Czeszewski Maciej (2001), *Słownik slangu młodzieżowego*, Piła.
- SWJP-D – Dunaj Bogusław, red. (1999), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- USJP-D – Dubisz Stanisław, red. (2003), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa.
- WKS-MC – Mosiołek-Kłosińska Katarzyna, Ciesielska Anna (2001), *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- WSF PWN – Kłosińska Anna, Sobol Elżbieta, Stankiewicz Anna, oprac. (2005), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- WSF-PF – Fliciński Piotr (2012), *Wielki słownik frazeologiczny*, Poznań.
- WSJP-D – Dubisz Stanisław, red. (2018), *Wielki słownik języka polskiego PWN*, t. 1–5, Warszawa.
- WSJP-Ż – Żmigrodzki Piotr, red., *Wielki słownik języka polskiego PAN*, www.wsjp.pl.

Literatura

- Bąba Stanisław (1989), *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Kania Stanisław (1969), *O polskiej gwarze żołnierskiej. Stan badań nad gwarą żołnierską*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 126–140.
- Kania Stanisław (1978), *Polska gwara żołnierska lat 1914–1939*, Zielona Góra.
- Krajewski Lech (2007–2008), *Skrótowce – fetysze i wytrychy w subkulturowej komunikacji językowej*, „Media. Kultura. Komunikacja Społeczna. Zeszyty Naukowe Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UWM”, nr 3–4, s. 166–187.
- Lewicki Andrzej Maria (1977), *Zwroty frazeologiczne, czyli predykaty w formie składników nieciągłych*, „Studia Gramatyczne” I, Wrocław, s. 137–145.

- Lewicki Andrzej Maria (2003), *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej*, w: tenże, *Studia z teorii frazeologii*, Łask.
- Lubaś Stanisław, red. (2006), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. 4: K–L, Kraków.
- Treder Jerzy (2002), *O frazeologii potocznej w polszczyźnie*, w: *Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia w nowej Europie*, red. Michaił Aleksiejenko, Walerij Mokijenko, Harry Walter, Szczecin – Greifswald, s. 445–449.
- Treder Jerzy (2005), *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*, Gdańsk.
- Wtorkowska Maria (2014), *Porównanie polskich i słoweńskich frazeologizmów z komponentem wybranych zwierząt domowych (byka, wołu, krowy i cielęcica)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, t. 21, s. 403–412.

Jolanta Ignatowicz-Skowrońska

The Functioning of the Phrases *Leżeć Bykiem* and *Leżeć Martwym Bykiem* in the Polish Language

The article discusses the motivation and the functioning of two phraseological units in the Polish language, namely *leżeć bykiem* (*to idle lazily*) and *leżeć martwym bykiem* (*to be resting idly*). Resulting from independent derivations, they appeared in the Polish language in the second half of the twentieth century. Due to formal similarity, though, they quickly developed relations which led to the transformations of their meaning and form.

KEYWORDS: phraseological units; motivation; semantic development.

dr hab. Jolanta Ignatowicz-Skowrońska, prof. US [ORCID: 0000-0002-5163-9862] – Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Szczeciński; zainteresowania naukowe i główne obszary badawcze: frazeologia i frazeografia, leksykologia i leksykografia, stylistyka, język pisarzy.